

Ο τέταρτος αιώνας

Από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου, η Αθήνα είχε αναβαθμιστεί σε περίπου αυτόνομη περιοχή, υπαγόμενη σε στρατιωτικό διοικητή («δούκα», κατά τον Δ. Σουρμελή). Ο ιδρυτής της Κωνσταντινούπολης απέφυγε να μεταφέρει αρχαιότητες στη νέα πρωτεύουσά του. Αντίθετα, δημιούργησε στην πόλη έδρα φιλοσοφίας. Και ο διάδοχός του, Κωνσταντίνος Β', πρόσθεσε κάποια νησιά στην αθηναϊκή επικράτεια.

Έχοντας ήδη λάβει κλασική παιδεία, ο Ιουλιανός βρέθηκε στην Αθήνα (354), όπου μαθήτευσε κοντά στον χριστιανό ρήτορα Προαιρέσιο και τον νεοπλατωνικό Πρίσκο. Τον ίδιο καιρό, μυήθηκε στα Ελευσίνια Μυστήρια. Στην διάρκεια της βασιλείας του (361 - 363), προσπάθησε να ανορθώσει την χαμένη αίγλη της Αθήνας. Και στους Αθηναίους θέλησε να απολογηθεί, ως τους πιο σοφούς και πιο δίκαιους, όταν κατηγορήθηκε ως σφετεριστής του αυτοκρατορικού σκήπτρου. Παρουσιάστηκε μπροστά τους κι εκφώνησε λόγο με τίτλο «Ιουλιανός αυτοκράτωρ Αθηναίων τη Βουλή και τω Δήμω», αναγορεύοντας την πόλη σε μόνη ικανή να τον κρίνει.

Η φιλοσοφία και η ρητορική ξαναβρήκαν την πηγή τους στην Αθήνα, όπου χριστιανοί και εθνικοί έσπευδαν να μορφωθούν. Ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός στην Αθήνα σπούδασε ρητορεία και φιλοσοφία, εκεί γνωρίστηκε με τον μετέπειτα αυτοκράτορα Ιουλιανό αλλά και συνδέθηκε με φιλία με τον συμμαθητή του, τότε, (Μεγάλο) Βασίλειο. Και θεωρούσε τιμή του να τον αποκαλούν «φιλαθήναιο».

Ακολούθησε η εποχή του Θεοδόσιου Α' (379 - 395), τελευταίου αυτοκράτορα του ενωμένου ρωμαϊκού κράτους, και του Αρκάδιου (395 - 408), όταν τα κλασικά γράμματα εξισώθηκαν με την ειδωλολατρία και ο χριστιανισμός επιβλήθηκε με το γκρέμισμα αρχαίων ναών και αγαλμάτων. Η Αθήνα γνώρισε τον κατατρεγμό.

Η αυτοκράτειρα Αθηνάϊδα

Κόρη του Αθηναίου καθηγητή ρητορικής στην αθηναϊκή φιλοσοφική σχολή, σοφιστή Λεόντιου, η όμορφη Αθηνάϊδα (402 - 460) σπούδασε κλασικούς ποιητές και ρήτορες, εντρύφησε στη νεοπλατωνική φιλοσοφία κι έμαθε φυσική και αστρονομία. Στα 18 της, πέθανε ο πατέρας της και τ' αδέρφια της την έριξαν στα κληρονομικά. Έφυγε στην πρωτεύουσα της Ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη, να βρει το δίκιο της. Τον ίδιο καιρό, η Αυγούστα Πουλχερία, αδελφή και επίτροπος του ανήλικου αυτοκράτορα Θεοδόσιου Β' του Μικρού (401 - 450), έψαχνε να βρει μια καλή νύφη για τον αδελφό της. Συναντήθηκαν οι δρόμοι τους και η Πουλχερία ανακάλυψε στο πρόσωπο της Αθηνάϊδας την τέλεια νύφη για τον αυτοκράτορα. Μόνο που η Αθηνάϊδα δεν ήταν χριστιανή. Η Πουλχερία την βάπτισε, της έδωσε το όνομα Ευδοκία κι έπεισε τον αδελφό της να την παντρευτεί (421). Στον γάμο της, παρόντες ήταν και επτά Αθηναίοι σοφοί (Απελλής, Κάρος, Κράνος, Κύρβος, Νερούας, Πέλοψ, Σιλβανός τα ονόματά τους).

Η Αθηνάϊδα, πια Ευδοκία, έγινε αυτοκράτειρα κι αυτό ήταν για την Αθήνα ό,τι πιο καλύτερο μπορούσε να της συμβεί. Η αυτοκράτειρα επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τον άνδρα της και βοήθησε την πόλη, χωρίς να καταφέρει να της προσδώσει την παλιά της δόξα. Μετά από είκοσι χρόνια γάμου, κατηγορήθηκε ότι ερωτεύτηκε τον αυλάρχη Παυλίνο, ο οποίος καταδικάστηκε σε θάνατο. Η Ευδοκία έφυγε στην Παλαιστίνη (443). Έζησε εκεί ως τον θάνατό της, το 460, χωρίς ποτέ να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη, αν και ο αυτοκράτορας πέθανε δέκα χρόνια νωρίτερα.

Από κέντρο της κλασικής φιλοσοφίας, η Αθήνα μετασχηματιζόταν σε χριστιανική επαρχία. Οι τόποι λατρείας της νέας θρησκείας φύτρωναν ακόμα και στα χαλάσματα αρχαίων κτιρίων (μια εκκλησία, για παράδειγμα, βρέθηκε ενσωματωμένη στα ερείπια της Βιβλιοθήκης του Αδριανού). Στα 435, με διάταγμα του Θεοδόσιου Β', σταμάτησαν και επίσημα τα Ελευσίνια Μυστήρια αλλά και διατυπωνόταν η ευχή να μετατραπούν σε χριστιανικούς οι αρχαίοι ναοί. Πολλοί θεώρησαν την ευχή ως απαίτηση, λίγοι την αγνόησαν. Σε κάποια κείμενα αφήνεται να εννοηθεί ότι η παλιά πίστη επιζούσε σε σπηλιές και ερημιές.

Οι Αέρηδες μετατράπηκαν σε εκκλησία αρκετά νωρίς. Το ιδρυμένο το 420 π. Χ. Ασκληπιείο (δυτικά στο θέατρο του Διονύσου, ανάμεσα στον αρχαίο περίπατο και τον βράχο της Ακρόπολης) έγινε εκκλησία των Αγίων Αναργύρων. Το αναγνωστήριο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού έγινε εκκλησία «Μεγάλη Παναγιά». Μια τρικλιτη βασιλική εντοπίστηκε βόρεια στον ναό του Δία, ενώ ερείπια άλλης βασιλικής βρέθηκαν κοντά στον ναό του Αγίου Διονυσίου του Αρεοπαγίτη (ονομάζεται βασιλική Κληματίου). Όλες αυτές οι εκκλησίες αλλά

και πολλές άλλες δημιουργήθηκαν τον Ε' αιώνα (πριν από το 500).

Στην Κωνσταντινούπολη, στα 527, αυτοκράτορας έγινε ο Ιουστινιανός (Φλάβιος Πέτρος Σαββάτιος Ιουστινιανός), ο πρώτος που διείδε την ωφελιμότητα της ρήσης «ελέω θεού αυτοκράτορας». Δυο χρόνια μετά την ανάρρησή του στον θρόνο (529) και με πρόσχημα τις οικονομικές δυσκολίες της αυτοκρατορίας, έκλεισε όλες τις φιλοσοφικές σχολές που ακόμα λειτουργούσαν στην Αθήνα. Η έλλειψη χρημάτων, όμως, δεν απέτρεψε τη μετατροπή του Παρθενώνα σε εκκλησία: Στον πρόναο, προστέθηκε αψίδα του ιερού και η εκκλησία εγκαινιάστηκε επίσημα ως «καθολική εκκλησία Αθηνών», αφιερωμένη στην Αγία Σοφία. Η κύρια είσοδος γινόταν από την δυτική πλευρά, ενώ ανοίχτηκαν τρεις θύρες στον τοίχο ανάμεσα στον οπισθόδομο και τον ναό, με τον Παρθενώνα να μετατρέπεται σε τρίκλιτη βασιλική. Διαρρυθμίσεις και προσθήκες έγιναν και στο εσωτερικό. Πότε ακριβώς μετονομάστηκε σε εκκλησία της Παναγίας της Αθηνιώτισσας δεν είναι εξακριβωμένο. Οπωσδήποτε, αυτό πρέπει να έγινε επί Ιουστινιανού. Τον ίδιο (ΣΤ') αιώνα, στον περιβάλλοντα χώρο της Αθηνιώτισσας, που εξελίχθηκε σε καθεδρικό ναό της Αθήνας, ξεκίνησε ταφή των ιερέων της εκκλησίας.

Η μετατροπή του Ιερού Βράχου σε χριστιανικό κέντρο συνεχίστηκε, καθώς το Ερεχθείο έγινε εκκλησία αφιερωμένη στην Θεοτόκο Μαρία αρχικά, στην Αγία Τριάδα στη συνέχεια. Και η Πινακοθήκη των Προφυλαίων μετατράπηκε σε ναό των Ταξιαρχών που εξελίχθηκε σε μητροπολιτικό κτίριο.

Σκοτεινά χρόνια

Η πανούκλα που σάρωσε την Ευρώπη στα 542, ξέσπασε σε μια εποχή, κατά την οποία ανθούσε το εμπόριο καθώς τα ασφαλή σύνορα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας επέτρεπαν άνετη επικοινωνία. Ο στρατηγός του Ιουστινιανού, Βελισάριος, είχε κυριεύσει την Βόρεια Αφρική και την Ιταλία. Η Βυζαντινή αυτοκρατορία φάνταζε ανίκητη. Η πανούκλα χτύπησε ανελέητα, σκοτώνοντας τους πληθυσμούς. Όταν υποχώρησε, είχαν μείνει τόσο λίγοι εργάτες που, για να δουλέψουν, ζητούσαν τριπλό από πριν μισθό. Με αποτέλεσμα να τριπλασιαστεί και η αξία των αγαθών. Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός έβγαλε ανακοίνωση:

«Επληροφορήθημεν ότι, ύστερα από την δοκιμασίαν του Θεού, έμποροι, τεχνίται, καλλιεργηταί και ναυτικοί κατέχονται από πνεύμα απληστίας και ζητούν τιμάς και μισθούς δύο ή τρεις φορές υψηλοτέρους».

Επέβαλε απαγορεύσεις. Όμως, η «δοκιμασία του Θεού» θεωρήθηκε ως τιμωρία για τις αμαρτίες αρχόντων και αρχομένων. Προσέφυγαν στην προσευχή. Η πανούκλα του 542 είναι μια από τις αιτίες που οδήγησαν την Ευρώπη στον σκοτεινό μεσαίωνα.

Με όλα αυτά, η Αθήνα εξελισσόταν σε μια άσημη αγροτική περιοχή, με έντονο το οικονομικό πρόβλημα, καθώς έπαψε να αποτελεί κέντρο εκπαίδευσης. Το κλείσιμο των φιλοσοφικών και λοιπών σχολών της οδήγησε σε προοδευτικό οικονομικό μαρασμό, με τον χριστιανισμό να βρίσκει πρόσφορο έδαφος να αναπτυχθεί.

Τον ίδιο καιρό (μέσα ΣΤ' αιώνα), το προστατευτικό ή αρπακτικό χέρι του κράτους βρισκόταν μακριά από τους κατοίκους των Βαλκανίων, καθώς η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας άνθιζε στην ευρωπαϊκή άκρη της Θράκης. Η Κωνσταντινούπολη έμοιαζε να μην ενδιαφέρεται για τους υπηκόους. Ο Ιουστινιανός ήταν εκείνος που θέλησε να συμμαζέψει την επικράτεια κάτω από την ασφάλεια της κρατικής προστασίας. Τα πράγματα, όμως, είχαν από καιρό πάρει τον δικό τους δρόμο. Μέσα στην αβεβαιότητα της ταραγμένης εποχής των επιδρομών, των λεηλασιών και των ληστειών, οι φτωχοί και ανυπεράσπιστοι κάτοικοι της υπαίθρου άρχισαν να μπαίνουν με τη θέλησή τους κάτω από την προστασία των πλούσιων και δυνατών γειτόνων, που είχαν την ευχέρεια να συντηρούν ιδιωτικό στρατό για τη δική τους προφύλαξη. Σ' αυτόν τον κόσμο, όμως, τίποτα δε γίνεται χωρίς αντάλλαγμα. Έτσι, οι μικροϊδιοκτήτες μετατρέπονταν σε υποτελείς των μεγαλογαιοκτημόνων: Πελάται στα ελληνικά, *clientes* στα λατινικά. Σιγά σιγά, οι προστατευόμενοι άρχισαν να αναγνωρίζουν στον προστάτη δικαίωμα επικαρπίας πάνω στα δικά τους χωράφια. Η πρώτη αυτή συναλλαγή γρήγορα μετεξελίχθηκε σε αρπαγή. Με την βία ή με τον εκφοβισμό, οι μεγαλοϊδιοκτήτες άπλωναν τη γη τους προσαρτώντας στα κτήματά τους τις μικρές ελεύθερες ιδιοκτησίες. Στα χρόνια του Ιουστινιανού, η ανατολική μορφή ενός είδους πρώιμης φεουδαρχίας ήταν πια παγιωμένη κατάσταση στην ύπαιθρο.

Ο αυτοκράτορας προσπάθησε να αντιμετωπίσει το φαινόμενο που έπαιρνε τις διαστάσεις κοινωνικού προβλήματος. Στις αυτοκρατορικές «νεαρές» (*novelae*, νέοι νόμοι του Ιουστινιανού) γίνεται συνεχής λόγος για τους ισχυρούς μεγαλοϊδιοκτήτες που κυριαρχούσαν στην ύπαιθρο, πρόσβαλλαν πρόσωπα και περιουσίες και συνεχώς διατάρασσαν την τάξη. Για την αντιμετώπισή τους, όμως, δεν επαρκούσαν οι διαταγές και οι «οδηγίες». Χρειαζόταν και το αστυνομικό εκείνο σώμα, που θα τις υλοποιούσε. Τέτοια δύναμη δεν υπήρχε εκείνη την εποχή, ούτε τα επόμενα χρόνια, καθώς ο στρατός είχε άλλα πιο βαριά

καθήκοντα. Κι ακόμα, το κράτος χρειαζόταν υψηλόβαθμα στελέχη για να διοικηθεί, ο στρατός στρατηγούς για να κινηθεί και η Εκκλησία ισχυρό ιερατείο για να απλωθεί. Πηγή αστερευτη για την κάλυψη αυτών των αναγκών ήταν πάντα η αριστοκρατία της γης και του πλούτου. Ουσιαστικά, οι Έλληνες μεγαλογαιοκτήμονες μοναδικούς αντιπάλους είχαν τα γειτονικά τους μοναστήρια, που μετατρέπονταν σε ένα είδος «εκκλησιαστικών φέουδων», καθώς η κτηματική τους περιουσία αυξανόταν με εκούσιες ή ακούσιες δωρεές. Ο ανταγωνισμός λαϊκών μεγαλογαιοκτημόνων και μοναστηριών πήρε μεγάλες διαστάσεις στα τέλη του ΣΤ' αιώνα, με τις μονές να μετατρέπονται σε ένα είδος «ασύλου» για δικό τους όφελος.

Λίγα είναι γνωστά για την Αθήνα, τους επόμενους δυο αιώνες. Οπωσδήποτε, οι μεγαλοκτηματίες αλλά και οι οικονομικές και διοικητικές υπηρεσίες συγκεντρώθηκαν στο άστυ, μέσα στην ασφάλεια του ρωμαϊκού τείχους.

Ο αυτοκράτορας (641 - 668) Κώνστας Β', ξεχειμώνιασε στην Αθήνα το 662, κοντά στον μοναχό Θεόδωρο της Ταρσού, μετέπειτα αρχιεπίσκοπο του Καντέρμπουρι, που σπούδασε εκεί. Έτσι κι αλλιώς, η πόλη βρέθηκε κοντά στο διοικητικό κέντρο του θέματος της Ελλάδας που δημιουργήθηκε ανάμεσα στα 687 και 695 από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό Β' (στον θρόνο από το 685). Η έδρα του βρισκόταν στην Θήβα, έλεγχε στρατιωτικά και διοικητικά την ανατολική Πελοπόννησο, την ανατολική Στερεά, τμήμα της Θεσσαλίας και κάποια κοντινά νησιά του Αιγαίου. Η γειτνίαση με την Θήβα βοήθησε στην ανάπτυξη της. Άλλωστε, η δημιουργία θέματος σήμαινε και την παραχώρηση δημόσιων κτημάτων στους εκεί κατοίκους, με αντάλλαγμα την επάνδρωση του θεματικού στρατεύματος.

Στα 717, αυτοκράτορας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας ανακηρύχθηκε ο Λέων Γ' ο Ίσαυρος που, από το 726, ξεκίνησε την εποχή της εικονομαχίας. Στο θέμα της Ελλάδας, εξεγέρθηκαν. Ο τουρμάρχης (διοικητής μονάδας του βυζαντινού στρατού) Αγαλλιανός μπήκε επικεφαλής στόλου κι έπλευσε ενάντια στην Κωνσταντινούπολη. Νικήθηκε και πνίγηκε μπροστά στην πρωτεύουσα. Η εξέγερση έσβησε. Εικονολάτρες και μοναχοί κατέφυγαν στις γύρω από την Αθήνα σπηλιές για να σωθούν.

Η αυτοκράτειρα Ειρήνη η Αθηναία

Πανούκλα χτύπησε την Κωνσταντινούπολη και επί αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ε' (741 - 775), γιου και διαδόχου του Λέοντα. Αφάνισε τον πληθυσμό της πόλης. Ο Κωνσταντίνος μπόλιασε τις συνοικίες της με μετακινήσεις Ελλήνων από την Κυρίως Ελλάδα και τα νησιά. Ανάμεσα στους μετανάστες ήταν και η πλούσια οικογένεια των Σαραντάπηχων από την Αθήνα. Μέλος της οικογένειας, ορφανή εκείνον τον καιρό, ήταν η Ειρήνη, που βρέθηκε προστατευόμενη του αυτοκράτορα. Στα 769, ο φυματικός γιος του, Λέων Δ' Χάζαρος, γνώρισε την Ειρήνη, την ερωτεύτηκε και την παντρεύτηκε. Ο Κωνσταντίνος πέθανε το 775. Η Ειρήνη βρέθηκε σύζυγος αυτοκράτορα. Στα 780, έμεινε χήρα, επίτροπος του ανήλικου παιδιού της Κωνσταντίνου Στ' και άρα ουσιαστική κυρίαρχος της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αποδείχθηκε ραδιούργα αλλά πρόσφερε στην Εκκλησία την Ζ' Οικουμενική σύνοδο (787) που οδήγησε στην προσωρινή αναστήλωση των εικόνων. Την ανέτρεψε ο Νικηφόρος (802).

Οπωσδήποτε, η πόλη βρέθηκε σε άνθιση κι ο πληθυσμός της αυξανόταν. Από τον Η' αιώνα, εκκλησιαστικά, η Αθήνα αναδείχθηκε αυτοκέφαλη επισκοπή, εξελίχθηκε σε αρχιεπισκοπή και, τέλος, σε μητρόπολη (γύρω στα 787, κατά την Αρχιεπισκοπή¹⁶⁶, το 869 κατ' άλλες πηγές). Η πόλη γνώρισε οικοδομική άνθιση και απέκτησε κάποια φήμη στην αυτοκρατορία.

Το 995 οι Βούλγαροι εισέβαλαν στην Αττική, αλλά δεν επιχειρήσαν να καταλάβουν την πόλη. Είκοσι χρόνια αργότερα και μετά την ολοκληρωτική νίκη του ενάντια στους Βούλγαρους, ο Βασίλειος Β' (ο Βουλγαροκτόνος) κατέβηκε με τον βυζαντινό στρατό στην Θεσσαλονίκη (1015), συνέχισε ως τη Λιβαδειά κι έφτασε στην Αθήνα. Έμεινε κάμποσο καιρό, και πραγματοποίησε θρίαμβο και δοξολογία στην Παναγιά την Αθηνιώτισσα, στην Ακρόπολη (1018). Στη συνέχεια, ο ίδιος και ο στρατός του κατηφόρισαν στον Πειραιά, όπου ανέμενε ο στόλος. Έπλευσαν στην Κωνσταντινούπολη και ο αυτοκράτορας μπήκε στην πόλη, φορώντας χρυσό στεφάνι.

Ήταν η εποχή, κατά την οποία, η οχύρωση της Αθήνας ενισχύθηκε με την ολοκλήρωση του Ριζόκαστρου, περιμετρικά από την Ακρόπολη. Τον ίδιο καιρό, ανεγέρθηκαν οι ναοί των Αγίων Αποστόλων στην αρχαία Αγορά (τελευταίο τέταρτο Ι' αιώνα), των Αγίων Θεοδώρων, σήμερα, στην πλατεία Κλαυθμώνος (τον ΙΑ' αιώνα), της Καπνικαρέας, στην οδό Ερμού (τον ΙΑ' αιώνα), των Αγίων Ασωμάτων στο Θησείο (β' μισό του ΙΑ' αιώνα) και πολλές άλλες, ενώ, το 1080, ιδρύθηκε το μοναστήρι στο Δαφνί.

Το λιοντάρι και το Πόρτο Λεόνε

Πότε ακριβώς και επί ποιου αυτοκράτορα εισέβαλε στην Αττική ο Χαράλδος ο Μακρός, δεν έχει εξακριβωθεί. Γεννήθηκε το 1015 στην Νορβηγία ως Χάραλντ Σίγκουρντσον αλλά στα 15 του βρέθηκε φυγάδας στο φημισμένο Νόβγκοροντ (Νέα Πόλη) της Ρωσίας. Πανύψηλος (2.15 μ.), γενναίος, σκληρός (επρόκειτο να τον πουν «αδίστακτο βασιλιά»), στα 1031, ήταν αρχηγός ένοπλης συμμορίας που πουλούσε τις υπηρεσίες της στον όποιον πλειοδότη. Στα 1035, σε ηλικία μόλις 20 χρόνων, είχε αποκτήσει τεράστια φήμη. Τότε, τον ανακάλυψαν οι Βυζαντινοί. Τον ενέταξαν στο Τάγμα των Βαράγγων (Βίκινγκς της Ανατολής), την Βαραγγική αυτοκρατορική φρουρά. Από τον προηγούμενο χρόνο, στον θρόνο της αυτοκρατορίας ήταν ο Μιχαήλ Δ' ο Παφλαγόνας. Υπηρέτησε και τους επόμενους τρεις αυτοκράτορες του Βυζαντίου (

[Μιχαήλ Ε' τον Καλαφάτη](#)

, Ζωή την Πορφυρογέννητη και

[Κωνσταντίνο Θ' τον Μονομάχο](#)

), μετείχε σε ένδεκα σπουδαίες μάχες σ' Ανατολή και Δύση, έφθασε στον βαθμό του ακόλουθου (αντισυνταγματάρχη) και κάποια στιγμή έγινε αρχηγός της βαραγγικής φρουράς. Αγάπησε τη Μαρία, ανιψιά της αυτοκράτειρας Ζωής, που (παρά τα 37 χρόνια που την χώριζαν από αυτόν) τον είχε ερωτευτεί κι αναγκάστηκε να το σκάσει από το Βυζάντιο. Στα 1045, βρισκόταν στη Νορβηγία, συμβασιλιάς (βασιλιάς Χάραλντ Γ' από τον επόμενο χρόνο). Σκοτώθηκε στην Αγγλία (1066).

Στην Αθήνα υποτίθεται ότι στάλθηκε ανάμεσα στα 1035 και 1043, ίσως από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Δ', όταν στην Αττική ξέσπασε κάποια επανάσταση ενάντια στην κεντρική διοίκηση. Την κατέστειλε και κατέβηκε στον Πειραιά, Πόρτο Λεόνε, τότε. Στην είσοδο του λιμανιού, έστεκε, καθιστό στα πίσω του πόδια, το λιοντάρι, που δάνεισε το όνομά του στο λιμάνι. Ο Χάραλντ έδωσε εντολή να χαράξουν επιγραφές στα πλαϊνά του βάρθρου, όπου βρισκόταν το άγαλμα. Κατά τον Δανό μελετητή *Carl Christian Rafn* (Ραφν, 1795 - 1864), που το ανακοίνωσε στα 1856, οι επιγραφές είναι γραμμένες στην ρουνική (γλώσσα των βόρειων ευρωπαϊκών λαών, τον μεσαιώνα). Στην αριστερή πλευρά αναφέρεται ότι

«Ο

Χάνων με τον Ουλφ, Ασμούνδ και Οέρν κυρίευσαν αυτό το λιμάνι. Αυτοί μαζί με το Χάραλδ τον Μακρό επέβαλαν βαριές χρηματικές ποινές εξαιτίας της αποστασίας του ελληνικού λαού. Ο Δαλκ αιχμαλωτίστηκε, ο Έγιλ και ο Ραγνάρ εκστράτευσαν σε βόρειες χώρες». Και στην δεξιά, ότι: «Ο Άσμουνδ με τον Ασγείρ, Θορλείφ, Θορ και Ιβάρ χάραξαν τις επιγραφές αυτές ύστερα από παραγγελία του Χάραλδ του Μακρού παρά την οργή των Ελλήνων να τους εμποδίσουν».

Πρώτος που υπέδειξε ότι οι επιγραφές έχουν χαραχτεί από Βορειοευρωπαίο μισθοφόρο ήταν ο Σουηδός Γιόχαν Ντάβιντ Άκερμπλατ (*Johan David Åkerblad*, 1763 - 1819). Την άποψη

ασπάστηκαν πολλοί, Έλληνες και ξένοι, επιστήμονες. Υπήρξαν, όμως, και άλλοι που δεν την αποδέχτηκαν. Με κύριο επιχείρημα ότι οι Βαράγγοι μισθοφόροι του μεσαιώνα δεν γνώριζαν γραφή. Άλλοι υποστηρίζουν ότι οι επιγραφές χαραχτηκαν από στρατιώτη του Βασιλείου Β', το 1018.

Το ίδιο το λιοντάρι (με ύψος πάνω από τρία μέτρα) αποτελεί γρίφο. Κάποιοι υποστηρίζουν ότι το άγαλμα φιλοτεχνήθηκε μετά την ναυμαχία της Σαλαμίνας (480 π. Χ.) και στήθηκε εκεί για να θυμίζει τη νίκη των Αθηναίων ενάντια στους Πέρσες. Όμως, οι περιηγητές του Α' (Στράβωνας) και του Β' (Παυσανίας) αιώνα, που επισκέφτηκαν την Αττική, δεν το αναφέρουν. Ο Άκερμπλατ υποθέτει ότι το λιοντάρι φιλοτεχνήθηκε τον Β' (μ. Χ.) αιώνα, ενώ άλλοι ότι αυτό έγινε επί δούκα της Αθήνας Γκι Α' ντε Λα Ρος (Γουίδων Δελαρός, 1225 - 1263). Οπωσδήποτε, το λιμάνι αναφέρεται ως Πόρτο Λεόνε σε χάρτη (του Γενοβέζου Πιέτρο Βισκόντι) του 1318, που σημαίνει ότι το γλυπτό είχε στηθεί στο βάθρο του από πιο πριν. Όπως και να έχει το ζήτημα, το λιοντάρι δεν βρισκόταν εκεί κατά τους κλασικούς χρόνους, αφού στην θέση αυτή υπήρχαν οι στοές¹⁶⁷. Οι περιηγητές των επόμενων αιώνων το είδαν να στέκεται στον μυχό του λιμανιού. Υποθέτουμε ότι αυτό το σημείο βρισκόταν στον χώρο ανάμεσα στο κτίριο της Εθνικής Τράπεζας και τον Τινάνειο κήπο

168

(απέναντι από την εκκλησία της Αγίας Τριάδας). Δυο από αυτούς, που επισκέφτηκαν το λιμάνι στα 1675, αναφέρουν και ένα σωλήνα που κατέληγε στο στόμα του λιονταριού, γεγονός που τους έκανε να υποθέσουν ότι αρχικά έπαιζε τον ρόλο κρήνης. Έτσι κι αλλιώς, ο Βενετσιάνος ναύαρχος, Φραγκίσκο Μοροζίνι, το πήρε μαζί του (μαζί με άλλα τρία μικρότερα λιοντάρια) στα 1687, όταν εγκατέλειψε την Αττική. Ακόμα και σήμερα, βρίσκονται στον ναύσταθμο της Βενετίας. Ένα αντίγραφο του λιονταριού, έργο του γλύπτη Γ. Μέγκουλα, τοποθετήθηκε το 1997 στο άκρο της ακτής Ξαβερίου, στην είσοδο του λιμανιού.

Τον μεσαιώνα, το λιμάνι του Πειραιά ονομαζόταν και Πόρτο Δράκο, καθώς πίστευαν ότι εκεί κατοικούσαν άνθρωποι δράκοι, τεραστίων διαστάσεων, που μεταμορφώνονταν σε λιοντάρια με ανθρώπινη μορφή.

Ο Ψελλός, ο Μελέτιος και οι μοναχοί

Η Αττική γνώρισε σύντομη περίοδο οικονομικής άνθισης στα χρόνια των Κομνηνών (1057 - 1185, η δυναστεία), με το εμπόριο, την γεωργία και την βιοτεχνία να προσφέρουν ανάπτυξη,

αναδεικνύοντας την Αθήνα σε σημαντική επαρχιακή πόλη. Ιστορικός, φιλόσοφος και διπλωμάτης, ο Μιχαήλ Ψελλός (1018 - 1078) σπούδασε στην Αθήνα κι αναδείχτηκε πρύτανης («ύπατος των φιλοσόφων») στο Πανδιδακτήριο (το πανεπιστήμιο) της Κωνσταντινούπολης. Σε επιστολές του, μιλά με θαυμασμό για την πρόοδο της πόλης και για το ενδιαφέρον που έδειχναν γι' αυτήν οι άνθρωποι του καιρού του.

Ο ίδιος έδινε ομηρικές μάχες ενάντια στους διορισμένους από τα ανάκτορα τοπάρχες, ξένους προς την ελληνική πραγματικότητα (Σλάβοι, Σκύθες κ.λπ. οι πολλοί), που το μόνο για το οποίο ενδιαφέρονταν ήταν να εισπράξουν όσο το δυνατόν περισσότερους φόρους. Η βαριά φορολογία τσάκιζε τους επαγγελματίες και ο Ψελλός διαμαρτυρόταν επικαλούμενος την ιστορία της Αθήνας και τα προνόμια που, αιώνες πριν, ο Ιούλιος Καίσαρας και ο Οκταβιανός Αύγουστος είχαν παραχωρήσει στους Αθηναίους. Μάταια όλα αυτά.

Έξι χρόνια μετά τον θάνατό του, μια επιδημία που ξεκίνησε από τη Μακεδονία, έφτασε ως την Αθήνα και την χτύπησε άσχημα. Και μια μεγάλης διάρκειας ανομβρία προκάλεσε σιτοδεία, με αποτέλεσμα οι Αθηναίοι να υποφέρουν από την πείνα και τον λοιμό. Ο πληθυσμός της Αττικής λιγόστεψε.

Στον Κιθαιρώνα (όρος Μυσοπόλεως, τότε) εμφανίστηκε ο μοναχός Μελέτιος. Εγκαταστάθηκε στο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου, έκτισε εκεί πολλά κελιά ασκητών και βρέθηκε να περιτοιχίζεται «από στίφος μοναχών»¹⁶⁹ που με τον καιρό κατέλαβαν ολόκληρο το βουνό και την γύρω περιοχή. Για να έχουν να ζουν όλοι αυτοί, ο αυτοκράτορας (1081 - 1118) Αλέξιος Α' Κομνηνός και ο πατριάρχης (1084 - 1111) Νικόλαος Γ' τους παραχώρησαν προνόμια και μέρος από τις εισπράξεις των φόρων στην Αττική. Με τους αρμόδιους για την επιβολή της φορολογίας, να την αυξάνουν προκειμένου να ισοσκελίσουν τα χαμένα έσοδα.

Ο Μελέτιος αυτός (όσιος Μελέτιος, ιδρυτής της ομώνυμης γυναικείας μονής) απέκτησε μεγάλη δύναμη και επηρέαζε τόσο τα της Θήβας, όσο και τα της Αττικής. Κάποια στιγμή, μάλιστα, προσκυνητές που από τη Ρώμη πήγαιναν με πλοίο στα Ιεροσόλυμα, έπεσαν σε τρικυμία κι έπιασαν στον Πειραιά, απ' όπου ανέβηκαν στην Αθήνα. Ήταν η εποχή που η αυτοκρατορία είχε προβλήματα με τους Νορμανδούς κατακτητές της βυζαντινής Ιταλίας. Ο τότε αθηναρχος υποψιάστηκε ότι οι προσκυνητές στην πραγματικότητα ήταν πράκτορες του εχθρού. Τους συνέλαβε και ίσως τους φυλάκισε, με τους Αθηναίους να απειλούν ότι θα τους σκοτώσουν. Οι προσκυνητές βρήκαν τρόπο να ειδοποιήσουν τον Μελέτιο που κατέβηκε από το βουνό και, με την δύναμη που διέθετε, έπεισε τον αθηναρχο να τους απελευθερώσει. Στη συνέχεια, τους φιλοξένησε στο μοναστήρι του, με αποτέλεσμα να τους κατακτήσει σε τέτοιο βαθμό, ώστε, όταν γύρισαν στην Ρώμη, να κάνουν πολλούς συμπατριώτες να καταφθάνουν στην Αττική για να τον γνωρίσουν.

Η δραστηριότητα του Μελέτιου στην Αττική στράφηκε και ενάντια σε μανιχαϊστές¹⁷⁰ αλλά και σε ειδωλολάτρες εθνικούς ή κρυφούς οπαδούς της νεοπλατωνικής φιλοσοφίας που ακόμα υπήρχαν στο Ελλαδικό χώρο. Στην Αθήνα, άκμαζε η μαγεία, που συνδυαζόταν με την ιατρική. Περίφημος μάγος εκείνης της εποχής ήταν ο Αθηναίος Κατανάγκης, ο οποίος πήγε στην αυλή του Αλέξιου Α' στην Κωνσταντινούπολη, «έβλεπε τα άστρα», έκανε πως έβλεπε το μέλλον κι έβγαζε καλό εισόδημα. Κάποιοι καχύποπτοι του ζήτησαν να προφητεύσει πότε θα πεθάνει ο αυτοκράτορας. Είπε μια ημερομηνία αλλά έπεσε έξω. Την ημέρα εκείνη, όμως, έτυχε να αρρωστήσει ένα λιοντάρι που είχαν στα ανάκτορα: Μετά από τετραήμερο πυρετό, πέθανε. Μια και το λιοντάρι είναι ο βασιλιάς των ζώων, ειπώθηκε ότι η προφητεία επαληθεύτηκε. Απλά ο μάγος δεν είδε καλά, ποιος βασιλιάς επρόκειτο να πεθάνει. Του ζητήθηκε να βρει την αληθινή ημερομηνία θανάτου του αυτοκράτορα. Ο Κατανάγκης προφήτευσε νέα. Λάθεψε πάλι αλλά ήταν τυχερός, καθώς τη μέρα εκείνη πέθανε η μητέρα του Αλέξιου, Άννα

171

. Παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη πλουτίζοντας. Ο Μελέτιος δεν μπορούσε να τον αγγίξει. Είχε, όμως, δραστηριοποιηθεί με ιδιαίτερο ζήλο στην Αττική, έχοντας και την αυτοκρατορική υποστήριξη.

Οι πρώτοι Κομνηνοί είχαν ουσιαστικά συμμαχήσει με τους μοναχούς, προκειμένου να στηρίξουν την εξουσία τους. Προίκισαν τα μοναστήρια με κτήματα και προνόμια και υπέταξαν την κοσμική εξουσία στις θελήσεις των εικονόφιλων. Το αποτέλεσμα ήταν, τον επόμενο (δωδέκατο) αιώνα, οι μοναχοί να είναι κυρίαρχοι τόσο της εκκλησιαστικής, όσο και της κοσμικής ζωής.

Με πηγή, έγγραφο του μητροπολίτη (1178 - 1195/6) Θεσσαλονίκης, Ευστάθιου, γράφει ο Γρηγορόβιος (μετάφραση Σπ. Λάμπρου):

«Στίφη αρπακτικών καλογήρων εφίππων και ωπλισμένων δια κορρυνών και τόξων, ακολουθουμένων δε υπό αγρίας ακολουθίας θεραπόντων, διέτρεχον λαφυραγωγούντα τους αγρούς...»¹⁷².

Οι μοναχοί βάφτιζαν με τη βία ειδωλολάτρες, όποιους ήθελαν, έβγαζαν τα δαιμόνια από τα σώματα των ευπόρων και τους γαιοκτήμονες από τα κτήματά τους.

Παρ' όλα αυτά, η Αθήνα έδειχνε να ευημερεί. Τη σπουδαιότητά της ως εμπορικό κέντρο υπογραμμίζει και χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Αλέξιου Α' Κομνηνού (1082), με το οποίο παραχωρήθηκαν στους Βενετούς εμπόρους προνόμια στις πιο σπουδαίες εμπορικές ζώνες της αυτοκρατορίας, ανάμεσα στις οποίες και η Αθήνα. Άλλωστε, η πόλη είχε διοικητή (αθήναρχο), άρχοντα που διέθετε δική του σφραγίδα και αναφερόταν στον επικεφαλής του θέματος. Η εξουσία του ήταν διοικητική, αστυνομική και δικαστική.

Στα 1147, ο αρχηγός του θέματος της Ελλάδας παρέδωσε την Θήβα στους Νορμανδούς επιδρομείς του βασιλιά Ρογήρου Β' της Σικελίας, ο οποίος λεηλάτησε Βοιωτία, Κορινθία και Εύβοια αλλά απέφυγε να επιτεθεί στην Αθήνα. Εικάζεται ότι τους απέτρεψε η ύπαρξη του Ριζόκαστρου. Άλλωστε, ο Άραβας γεωγράφος Al – Idris (Εδρισης των Βυζαντινών) σε κείμενό του (1154) αναφέρει ότι η Αθήνα ήταν πόλη πολυάνθρωπη, περιστοιχισμένη από κήπους και αγρούς.

Ραδιουργίες και ακυβερνησία

Λιγότερο από μισό αιώνα αργότερα, η κατάσταση της Αθήνας είχε αλλάξει δραματικά. Η Βυζαντινή αυτοκρατορία πήγαινε από το κακό στο χειρότερο. Λατίνοι πειρατές λεηλατούσαν τα παράλια, πόλεμοι σ' Ανατολή και Δύση αφάνιζαν τους κατοίκους, η διοίκηση των θεμάτων είχε παραλύσει και οι φοροεισπράκτορες ξεζούμιζαν τα όποια εισοδήματα. Στα 1174, στο Μυριοκέφαλο της Φρυγίας (κοντά στην Λαοδικεία), τα βυζαντινά στρατεύματα σφάχτηκαν από τους Τούρκους με αποτέλεσμα, πέρα από την οριστική εγκατάσταση των Σελτζούκων στην Μικρά Ασία, να καταρρακωθεί το ηθικό των αξιωματούχων. Οι επαρχίες εγκαταλείφθηκαν χωρίς διοικητές και οι πληθυσμοί οδηγούνταν στην φτώχεια. Στα 1180, ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α' πέθανε αφήνοντας στον θρόνο τον 11χρονο γιο του, Αλέξιο Β' Κομνηνό, που επιτροπευόταν από τη μητέρα του, Μαρία της Αντιοχείας. Ο μικρός αρραβωνιάστηκε την 8χρονη Αγνή Φράγκα, κόρη του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου Ζ'. Τότε, φάνηκε στον ορίζοντα ο θείος του Αλέξιου (ξάδερφος του Μανουήλ), Ανδρόνικος, ένας ωραίος, έκφυλος και πανούργος ιππότης που φυλάκισε και σκότωσε τη Μαρία κι αναγόρευσε τον εαυτό του (1183) συναυτοκράτορα του μικρού. Στα 1184, ο Ανδρόνικος σκότωσε και τον Αλέξιο, έμεινε μόνος αυτοκράτορας και παντρεύτηκε την 11χρονη πια Αγνή.

Οι επαρχίες επαναστάτησαν, η Δαλματία και η Κύπρος χάθηκαν για την αυτοκρατορία κι ο

Ανδρόνικος, για να τα βγάλει πέρα, ζήτησε βοήθεια από τον Νορμανδό ηγεμόνα της Σικελίας, Γουλιέλμο Β' τον Αγαθό (1152 - 1189). Αυτός έσπευσε και πολιορκήσε τη Θεσσαλονίκη, που αντέταξε λυσσαλέα άμυνα. Την κυρίευσε, έσφαξε 7.000 κατοίκους και τη λεηλάτησε, ενώ ο στόλος του κυρίευε τα νησιά του Αιγαίου, το ένα μετά το άλλο. Στρατός και στόλος του Γουλιέλμου κινήθηκαν στη συνέχεια κατά της Κωνσταντινούπολης, όπου ο λαός ξεσηκώθηκε, όρμησε στο παλάτι και λιντσάρισε τον Ανδρόνικο.

Ο στρατηγός Αλέξιος Βρανάς κατάφερε να νικήσει τους Νορμανδούς στον Στρυμόνα και ν' ανακουφίσει την Πόλη. Στον θρόνο ανέβηκε ο Ισαάκιος Άγγελος (1185), που ανακατέλαβε την Θεσσαλονίκη και κατάφερε να γλιτώσει την πρωτεύουσά του από το πλιάτσικο των στρατευμάτων της Τρίτης Σταυροφορίας (1190), αναλαμβάνοντας να τα περάσει δωρεάν στην Ασία και να τα προμηθεύσει με φτηνά τρόφιμα. Μετά, το έριξε στην πολυτελή ζωή, διασπαθίζοντας το δημόσιο χρήμα. Όταν άδειασαν τα ταμεία, δεν δίστασε να κόψει κίβδηλο νόμισμα και να αφαιρέσει το χρυσό και το ασήμι από τα αφιερώματα των ναών. Ξέσπασαν εξεγέρσεις.

Σε μια από αυτές, οι Βούλγαροι και οι Βλάχοι κατάφεραν να δημιουργήσουν το δεύτερο βασίλειο της Βουλγαρίας. Σε μίαν άλλη, αρχηγός ήταν ο αδερφός του, Αλέξιος Γ' Άγγελος. Τον συνέλαβε, τον τύφλωσε κι έκανε τον εαυτό του αυτοκράτορα (1195). Ξεκίνησε κι αυτός με σπατάλες αλλά χρήμα δεν υπήρχε. Προχώρησε στην άγρια φορολογία του λαού. Ήταν τέτοια η ανικανότητά του, που διάφορες επαρχίες ανεξαρτητοποιούνταν, δημιουργώντας ξεχωριστά κράτη (η οικογένεια Γαβρά στην Τραπεζούντα, ο Ισαάκιος Κομνηνός στον Πόντο και την Παφλαγονία, ο Λέων Σγουρός σε Κόρινθο, Ναύπλιο και Άργος κ.λπ.).

Η εξαθλιωμένη πόλη

Μέσα σ' αυτό το κλίμα, στα 1182, μητροπολίτης στην Αθήνα ανέλαβε ο (γεννημένος το 1138) Μιχαήλ Ακομινάτος (Χωνιάτης). Κατέφθασε στην πόλη τον Σεπτέμβρη του ίδιου χρόνου κι εγκαταστάθηκε στο επισκοπικό μέγαρο, στη μητρόπολη Παναγιά την Αθηνιώτισσα (πρώην Παρθενώνα). Αθηναιολάτρης εξαιτίας της σπουδαίας παιδείας του, ξεκίνησε με πολύ μεγάλο ενθουσιασμό που γρήγορα μεταβλήθηκε σε βαθιά απογοήτευση.

Εξαθλιωμένοι οι κάτοικοι της Αττικής, βρίσκονταν στο έλεος διεφθαρμένων αξιωματούχων που δρούσαν ανεξέλεγκτα καθώς η διοίκηση του θέματος ουσιαστικά ήταν ανύπαρκτη και ακέφαλη. Με τους φοροεισπράκτορες να οικειοποιούνται κάθε αγαθό με κάποια αξία, την παραγωγή να έχει πληγεί ανεπανόρθωτα και τους πειρατές να λεηλατούν την χώρα. Ο ίδιος παραπονιόταν ότι είχε να κάνει με «ένα ποιμνίο δυστυχισμένο και ολιγάνθρωπο, μέσα στην ερημιά που απέμεινε εκεί όπου άλλοτε ανθούσε μια μεγάλη πόλη».

Με την ευκαιρία της ενθρόνισής του, είχε ετοιμάσει και εκφώνησε έναν πανηγυρικό, που, όπως διαπίστωσε, διόλου δεν καταλάβαινε το ακροατήριό του. Η αμορφωσιά είχε πλήξει τους Αθηναίους.

«Ω! πόλη των Αθηνών! Μητέρα της σοφίας! Σε ποια αμάθεια έχεις βυθιστεί! Όταν σου μιλούσα απλά και φυσικά, με την ευκαιρία της ενθρόνισής μου, φαινόταν σαν να μιλούσα για κάτι ακατανόητο ή σε μια ξένη γλώσσα των Περσών ή των Σκυθών », έγραψε.

Του πήρε τρία χρόνια, ώσπου να μάθει την τοπική διάλεκτο και να μπορεί να συνεννοείται με τους κατοίκους. Διαπίστωσε έμπρακτα ότι η Αθήνα είχε μεταβληθεί σε μια μικρή επαρχιακή πόλη πεινασμένων, που κινιόνταν ανάμεσα στα ερείπια του αρχαίου μεγαλείου.

«
Βλέπεις τα τείχη, - έγραφε, - άλλα απογυμνωμένα, άλλα εντελώς αφανισμένα, σπίτια κατεδαφισμένα και καλλιεργημένα (...) Βλέπεις την πόλη ερημωμένη και μη κατοικήσιμη (...) Δεν θα βρεις ούτε ερείπιο της Ηλιαίας ή του Περιπάτου ή του Λυκείου, μόνο τον βραχώδη λόφο του Αρείου Πάγου μπορείς να δεις, τίποτα το ακμαίο (...), όπως και οι χειμαρροί διατρέχουν τις πέτρες που προεξέχουν, στη μόνη και ταλαιπωρημένη Αθήνα όλα ρέουν με μένος παρακωλύοντας κάθε οχύρωμα
».

Βάλθηκε να περισώσει ό,τι μπορούσε. Ξεκινώντας από τους κληρικούς και τους υπαλλήλους της αθηναϊκής Εκκλησίας, θέλησε να επιβάλει την τάξη και την διαφάνεια, πατάσσοντας την κακοδιοίκηση και απαλλάσσοντας την από τα σκάνδαλα που την εκθέτανε. Και, με αφορμή τη στέψη του Ισαάκιου Άγγελου ως αυτοκράτορα, ταξίδεψε ως την Κωνσταντινούπολη για να παραστεί στην τελετή (1185), μήπως και καταφέρει κάτι για τη μητρόπολη. Οι προσπάθειές του καρποφόρησαν δυο χρόνια αργότερα (1187), όταν το πατριαρχείο έθεσε κάτω από την διοίκησή του και την επισκοπή της Αίγινας, ώστε να εισπράττει τον από εκεί φόρο. Τον εισέπραξε την πρώτη χρονιά και δεν ξαναπροσπάθησε: Το νησί ήταν «σχεδόν ακατοίκητο και καταφύγιο πειρατών», όπως έγραψε.

Οι Φράγκοι στο προσκήνιο

Στα 1201, ο ηγεμόνας της Ναυπλίας, Λέων Σγουρός, αυτονομήθηκε από την αυτοκρατορία και αυτοανακηρύχθηκε βασιλιάς. Οι κληρικοί της περιοχής του προσπάθησαν να αντιδράσουν οπότε συνέλαβε και φυλάκισε τον εκεί αρχιεπίσκοπο. Στη συνέχεια, κυρίευσε Άργος και Κόρινθο, τύφλωσε τον αρχιεπίσκοπο της Κορίνθου κι έπειτα τον σκότωσε, πετώντας τον από την κορφή του Ακροκόρινθου. Σειρά πια είχε η Αθήνα.

Ο Λέων Σγουρός εισέβαλε στην Αττική, καταστρέφοντας κάθε τι που συναντούσε στην πορεία του. Κυρίευσε και τα περίχωρα της Αθήνας αλλά σκόνταψε στο Ριζόκαστρο. Ο μητροπολίτης Μιχαήλ θέλησε να συζητήσει με τον εισβολέα. Εκείνος αρνήθηκε κάθε κουβέντα οπότε ο Μιχαήλ οχυρώθηκε στην Ακρόπολη. Ο Σγουρός την πολιορκήσε, ενώ απέκλεισε και το λιμάνι, αποκόβοντας κάθε πιθανότητα επικοινωνίας με την Κωνσταντινούπολη. Η Ακρόπολη αμυνόταν σθεναρά και ο Σγουρός συνέχιζε να την πολιορκεί αλλά, ταυτόχρονα, εκστράτευσε και ενάντια στην Θήβα, την οποία κυρίευσε. Το βασίλειό του, πια, περιλάμβανε Αργολίδα, Κορινθία, Βοιωτία και Αττική, πλην της Ακρόπολης (1203).

Από το 1202, είχε ξεκινήσει η 4η Σταυροφορία, με αρχηγούς τον Βονιφάτιο τον Μονφερατικό (κόμη του Μονφεράτου, στην Ιταλία) και τον κόμη της Φλάνδρας, Βαλδουίνο. Υποτίθεται ότι θα πήγαιναν να ελευθερώσουν τους Άγιους Τόπους αλλά ξέμειναν στην Ζάρα της Δαλματίας, όπου πλιατσικολογούσαν. Εκεί τους βρήκε ο Αλέξιος Δ΄ Άγγελος, που τον έστειλε ο πατέρας του (ο τυφλός Ισαάκιος) να ζητήσει βοήθεια.

Ο Αλέξιος πλησίασε τον Βαλδουίνο και τον Βονιφάτιο και τους έπεισε ότι το χρήμα βρισκόταν στην Πόλη κι όχι στην Ζάρα. Τους έταξε 200.000 ασημένια μάρκα, αν τον βοηθούσαν. Οι δυο τους πήραν τους σταυροφόρους και πήγαν στην Κωνσταντινούπολη, την οποία πολιορκήσαν (Ιούλιος 1203).

Ο Αλέξιος Γ΄ στην αρχή αμύνθηκε. Έπειτα, σκέφτηκε πιο ώριμα, πήρε ό,τι υπήρχε στο ταμείο του κράτους και το έσκασε στη Λάρισα. Ο τυφλός Ισαάκιος ξανάγινε αυτοκράτορας με τον γιο του Αλέξιο Δ΄ συναυτοκράτορα. Ο Αλέξιος Γ΄ συναντήθηκε με τον Λέοντα Σγουρό, τα βρήκε μαζί του και τον ονόμασε δεσπότη.

Στην Κωνσταντινούπολη, είχε φθάσει η ώρα της πληρωμής αλλά τα 200.000 ασημένια μάρκα δεν υπήρχαν. Ο Βαλδουίνος άρχισε ν' ανυπομονεί, ο Ισαάκιος πέθανε κι ο Αλέξιος Δ' σκέφτηκε την φορολογία. Δεν πρόλαβε. Μια συνωμοσία οργανώθηκε, ο αυτοκράτορας πιάστηκε και στραγγαλίστηκε από τον Μούρτζουφλο, που, τον Φλεβάρη του 1204, έγινε αυτοκράτορας με το όνομα Αλέξιος Ε'. Άρχισε να επισκευάζει τα τείχη και να μαζεύει στρατό.

Ο Βαλδουίνος τον πήρε είδηση και πολιορκήσε την Πόλη, στις 9 του Απριλίου. Στις 12 του μήνα, οι σταυροφόροι πήραν την Πόλη κι έκαναν τον Βαλδουίνο αυτοκράτορα και τον Βονιφάτιο βασιλιά του «βασιλείου της Θεσσαλονίκης». Ο Αλέξιος Ε' το έσκασε ζητώντας καταφύγιο στον Αλέξιο Γ', που, όμως, τον συνέλαβε, τον τύφλωσε (όπως είχε κάνει και με τον αδερφό του) και τον παρέδωσε στους σταυροφόρους που τον σκότωσαν. Ο ίδιος ο Αλέξιος Γ' έτρωγε τα χρήματα, που είχε κλέψει από την αυτοκρατορία. Όταν τέλειωσαν, προσπάθησε να εκθρονίσει τον Θεόδωρο Λάσκαρη, που, το 1204, ίδρυσε το βασίλειο της Νίκαιας. Απέτυχε, πιάστηκε και φυλακίστηκε σε μοναστήρι (1210), όπου και πέθανε.

Μαζί με την Θεσσαλονίκη, στο μερίδιο του Βονιφάτιου του Μονφερατικού περιλαμβάνονταν και η Νότια Ελλάδα, που, όμως, έπρεπε να την κατακτήσει. Ξεκίνησε την εκστρατεία του στα τέλη του 1204. Ο Λέων Σγουρός έπιασε τις Θερμοπύλες για να τον αποκρούσει. Μη αντέχοντας τη συμπεριφορά του, οι κάτοικοι της περιοχής τον εγκατέλειψαν. Μπόρεσε να διαφύγει με ελάχιστους άνδρες στον Ακροκόρινθο. Θα άντεχε την εκεί πολιορκία του ως το 1208, οπότε αυτοκτόνησε πέφτοντας στο κενό, καβάλα στο άλογό του. Ο Ακροκόρινθος έπεσε στους Φράγκους τον επόμενο χρόνο.

Ο Βονιφάτιος συνέχισε την πορεία στον Νότο, κυρίευσε την Θήβα κι έφτασε στην Αθήνα, όπου ο μητροπολίτης Μιχαήλ εξακολουθούσε να βρίσκεται στην Ακρόπολη. Δεν τον έπαιρνε να συνεχίσει την άμυνα απέναντι και στους Φράγκους. Παρέδωσε την πόλη. Οι άνδρες του Βονιφάτιου καταλήστεψαν ό,τι είχε απομείνει και λεηλάτησαν την εκκλησία της Παναγιάς της Αθηνιώτισσας αλλά και το επισκοπικό μέγαρο. Ο Μιχαήλ έφυγε στην Θεσσαλονίκη, έπειτα πήγε στην Χαλκίδα κι από εκεί στην Τζια, όπου εγκαταστάθηκε (στο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου). Για λίγο, ασχολιόταν με τα της μητρόπολης της Αθήνας. Κάποια στιγμή, όμως, δημιουργήθηκε εκεί επισκοπή των καθολικών. Πια δεν είχε αντικείμενο. Έμεινε στην Τζια ως τον θάνατό του (1222).

Ο Βονιφάτιος μοίρασε τα κατακτημένα εδάφη στους ιππότες του. Την Αττική, μαζί με την Θήβα, την Κόρινθο, το Άργος και νησιά του Αργοσαρωνικού, την έδωσε στον Βουργουνδό

Μέγα Κύρη, Όθωνα ντε λα Ρος (De la Roche). Ο νέος ιδιοκτήτης κατέφθασε στην Αθήνα το 1205. Ολόκληρη η περιοχή αναβαθμίστηκε σε Μεγαλοκυράτο. Ο Βονιφάτιος σκοτώθηκε το 1207, σε μάχη με τους Βούλγαρους. Η Αθήνα έμελλε να γίνει δουκάτο.

Οι κοινωνικές τάξεις

Ξαφνικά και για πρώτη φορά στην ιστορία τους, οι Αθηναίοι γνώριζαν δυνάστες που μιλούσαν διαφορετική γλώσσα, ζούσαν με άλλους κανόνες, ντύνονταν αλλιώς και συμπεριφέρονταν με εντελώς άγνωστους ως εκείνη την εποχή τρόπους. Η μετάβαση από την αρχαιότητα ως την ρωμαιοκρατία και την υπαγωγή στην Βυζαντινή αυτοκρατορία κι από τον πολυθεϊσμό στον χριστιανισμό είχε επέλθει σταδιακά, χωρίς ιδιαίτερες αναταράξεις. Με την έλευση των Φράγκων, ανατράπηκε η ζωή των Αθηναίων: Η ως τότε υπαγωγή τους στον ελέω θεού αυτοκράτορα αντικαταστάθηκε από την υποτέλειά τους σε ένα πρωτόγνωρο είδος φεουδαρχίας, όπου ο δυνάστης ουσιαστικά ήταν ιδιοκτήτης ενός «κρατιδίου» με τον φεουδάρχη να υπακούει σε μια ιδιότυπη ιεραρχία (δούκας, μέγας κύρης, μαρκήσιος, κόμης, βαρόνος κ.λπ.). Η κυριαρχία της μεγάλης ιδιοκτησίας που δεν επέτρεπε την ύπαρξη μικροϊδιοκτητών, οι οποίοι καλλιεργούσαν την δική τους γη, αντικαταστάθηκε από την κατάργηση των μικροκτηματιών και την μετατροπή τους σε δουλοπάροικους, με την αγγαρεία να γίνεται βασικός κανόνας στήριξης της αγροτικής παραγωγής. Ο μεγαλοκτηματίας που ως τότε ζούσε στην πόλη, κλείστηκε στον πύργο του, στην γη του.

Μέχρι τότε, οι Αθηναίοι είχαν να κάνουν με τους υπαλλήλους της κεντρικής διοίκησης που εκπροσωπούσε τον αυτοκράτορα. Στο εξής, υπάγονταν σε ανεξάρτητη νομοθετική και εκτελεστική διοίκηση, με διαφορετικούς νόμους, διαφορετική αντίληψη της δικαιοσύνης κι εντελώς διαφορετική οικονομική πολιτική, κάτω από την εξουσία του ηγεμόνα που ζούσε στο κάστρο του. Κι από ένα σημείο κι έπειτα απέκτησαν και διαφορετικό νόμισμα που προστέθηκε στο πλήθος παλιών βυζαντινών και νέων δυτικού τύπου που έκοβαν τα κάθε είδους κρατίδια, τα οποία ξεφύτρωσαν στα εδάφη της κατακτημένης αυτοκρατορίας. Με την αστική τάξη των εμπόρων και των βιοτεχνών να πλήττεται από τις δραστηριότητες των επικυρίαρχων. Και με τους όποιους επέζησαν αστούς να αναγκάζονται να δίνουν τον πρωτόγνωρο γι' αυτούς όρκο υποτέλειας.

Στην Βυζαντινή αυτοκρατορία, πάνω απ' όλους βρισκόταν το παλάτι: Ο αυτοκράτορας, η οικογένειά του και η αυλή. Στις διάφορες περιοχές (και στην Αθήνα) η πρωτοκαθεδρία

ανήκε στην αριστοκρατία, μεγαλογαιοκτήμονες, βουλευτές του τοπικού κοινοβουλίου, ανώτερους κρατικούς υπαλλήλους και στρατιωτικούς αξιωματούχους. Εκτός από τους αριστοκράτες, τοπικοί βουλευτές μπορούσαν να γίνουν και άνθρωποι των γραμμάτων, έμποροι, ελεύθεροι επαγγελματίες αλλά και κληρικοί. Όλοι αυτοί αποτελούσαν την ανώτερη κοινωνική τάξη που συνήθως δεν ξεπερνούσε το ένα δέκατο του πληθυσμού. Μειείχαν στα κέντρα λήψης των αποφάσεων, απολάμβαναν φοροαπαλλαγές και είχαν ιδιαίτερη μεταχείριση από την δικαιοσύνη, που ουσιαστικά τους ανήκε. Σταδιακά, όμως, το τοπικό κοινοβούλιο έχασε την επιρροή του, με την πολιτική εξουσία να περνά στον μητροπολίτη.

Ο αστικός πληθυσμός των μεγαλεμπόρων, βιοτεχνών και τραπεζιτών καθώς και οι ελεύθεροι επαγγελματίες, πλοιοκτήτες, τεχνίτες, μικροϊδιοκτήτες γης και κατώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι αποτελούσαν τη μεσαία τάξη. Με τους τεχνίτες να ανήκουν σε συντεχνίες, όπου υπήρχε αυστηρή ιεραρχία και διοίκηση.

Εργάτες, λιανοπωλητές, υπηρέτες αλλά και μουσικοί, ηθοποιοί, ταχυδακτυλουργοί και φτωχοί συναποτελούσαν την κατώτερη (τρίτη) αστική τάξη, τον δήμο. Υπήρχαν και οι εργάτες γης στις αγροτικές περιοχές: Οι ανεξάρτητοι που έβγαζαν το ψωμί τους, δουλεύοντας σε όποια χωράφια τους καλούσαν και οι «κολονοί», μισθωτοί αλλά δεμένοι με το κτήμα, στο οποίο εργάζονταν.

Η δουλεία εξακολουθούσε να υπάρχει αλλά τους αιχμαλώτους πολέμου οι αυτοκράτορες προτιμούσαν να τους ελευθερώνουν έναντι λύτρων παρά να τους μετατρέπουν σε δούλους. Είχε, όμως, επανέλθει το «δανειζείν επί σώμασι» που, 19 αιώνες νωρίτερα, είχε καταργήσει ο Σόλωνας. Μόνο που πια τα πράγματα είχαν εξελιχθεί. Αυτός που δανειζόταν και δεν είχε να ξεπληρώσει το δάνειο, συνήθως γινόταν δούλος του δανειστή για τέσσερα χρόνια: Δυο για την απόσβεση του κεφαλαίου και άλλα δυο για την αποπληρωμή των τόκων.

Η καθημερινή ζωή

Η ζωή στην βυζαντινή πραγματικότητα αποτελούσε συνέχεια της προηγούμενης. Τα σπίτια παρέμεναν ίδια με τις αναγκαίες μετατροπές που η εξέλιξη επέβαλλε. Ο εφέστιος βωμός

στα πλουσιόσπιτα αντικαταστάθηκε από το παρεκκλήσι. Και η αίθουσα συμποσίων έγινε τρικλίνιο, αίθουσα υποδοχής με τρία ανάκλιντρα, διακοσμημένο με τοιχογραφίες και δάπεδο στρωμένο με ψηφιδωτά. Απλά, μετά τον ΣΤ' αιώνα,, μεταφέρθηκε στον πάνω όροφο (πια, ονομαζόταν τρικλινος ή τρικλινάριν). Πολλά πλουσιόσπιτα διέθεταν μπαλκόνι στον πάνω όροφο που να το βλέπει ο ήλιος: Το ονόμαζαν ηλιακόν (το γνωστό μας λιακωτό). Στο δωμάτιο από το οποίο έβγαινε κάποιος στο μπαλκόνι και στον απέναντι από αυτό τοίχο, συνήθως υπήρχε η εστία, που χρησίμευε και για το μαγείρεμα. Σε κάποιες περιπτώσεις, τα μπαλκόνια διέθεταν και στέγη που την στήριζαν ξύλινες κολόνες. Γύρω από το τρικλίνιο αναπτύσσονταν τα δωμάτια ανδρών και αγοριών (κοιτώνες ή κουβούκλια) και στο βάθος τα δωμάτια γυναικών και κοριτσιών (ματρωνίκια), Υπήρχαν ακόμα, η τραπεζαρία (αριστήριον) και οι χώροι υγιεινής.

Στις περιπτώσεις των διόροφων, το ισόγειο κάλυπταν η δεξαμενή νερού, η αποθήκη, το μαγειρείο και ο στάβλος. Στα τελευταία βυζαντινά χρόνια, η εσωτερική αυλή είχε καταργηθεί. Τα σπίτια των λιγότερο άνετων οικονομικά, συνήθως, ήταν ισόγεια και κατασκευασμένα από πιο φθηνά υλικά, με ξύλινες στέγες και δάπεδα από καλά πατημένο χώμα, ενώ, τουλάχιστον στην Κωνσταντινούπολη, συνηθισμένες ήταν και οι πολυκατοικίες, με τις οικογένειες να ζουν σε φτωχικά διαμερίσματα.

Η πρωτοκαθεδρία των ανδρών συνεχίστηκε, με τον πατέρα να ασκεί εξουσία στην οικογένεια και την γυναίκα να είναι η αφέντρα του σπιτιού. Η Εκκλησία διδασκε την ισοτιμία ανδρών και γυναικών στην οικογένεια και καταξίωνε τη μητρότητα αλλά, στην πράξη, ο άνδρας παρέμενε το πραγματικό αφεντικό. Η νομοθεσία των Ισαύρων (717 - 802) προσπάθησε να μειώσει την ανδρική παντοδυναμία και να επιβάλει την ισότητα στο σπίτι αλλά η Μακεδονική δυναστεία (867 - 1081) επανέφερε την οικογένεια κάτω από την απόλυτη εξουσία του άνδρα.

Για να πραγματοποιηθεί ένας γάμος, έπρεπε από την πλευρά της γυναίκας να υπάρχει προίκα. Αυτός κυρίως ήταν ο λόγος για τον οποίο η γέννηση κοριτσιού, στις φτωχές κυρίως οικογένειες, αντιμετωπιζόταν περίπου ως συμφορά. Η εγκατάλειψη θηλυκών βρεφών ήταν συνηθισμένο φαινόμενο, όπως και η εκμετάλλευση των κοριτσιών, τα οποία οδηγούνταν στην πορνεία. Άλλωστε, ο νόμος επέτρεπε στις πολύ φτωχές οικογένειες να πουλήσουν το βρέφος τους, αν ήταν κορίτσι. Κι όταν το κορίτσι μεγάλωνε και δεν διέθετε προίκα, κατέληγε ή σε μοναστήρι ή σε πορνείο ή, αν ήταν όμορφο, γινόταν παλλακίδα

Η προίκα έπαιζε τον ρόλο του κεφαλαίου που χρηματοδοτούσε την ανατροφή των παιδιών. Γι' αυτόν τον λόγο, ο άνδρας του σπιτιού, αν και διαχειριστής της περιουσίας, πολύ δύσκολα μπορούσε να τη σπαταλήσει. Η γυναίκα - μητέρα είχε νόμιμο δικαίωμα να

προσφύγει στην δικαιοσύνη, αν υπήρχε κακοδιαχείριση της προίκας. Κι αν πέθαινε, αυτή μεταβιβαζόταν στα παιδιά της, ενώ, αν πέθαινε ο άνδρας της, γινόταν η ίδια διαχειρίστρια της οικογενειακής περιουσίας. Αυτό, όσο παρέμενε χήρα. Αν ξαναπαντρευόταν, περιουσία και προστασία των παιδιών μεταβιβαζόταν στον καινούριο αφέντη του σπιτιού.

Ο νόμος απαγόρευε τον γάμο για τα αγόρια που δεν είχαν κλείσει τα 15 τους και τα κορίτσια που ήταν κάτω από 13 χρόνων. Με τον πατέρα να αποφασίζει ποιον ή ποιαν θα παντρευτεί το παιδί του (επί Ισαύρων, συναποφάσιζε και η μητέρα). Και τον γάμο να γίνεται με προξενιό, το οποίο αναλάμβανε με αμοιβή η «κουρκουσούρα», η προξενήτρα. Αν το συνοικέσιο είχε αίσιο τέλος, η προξενήτρα εισέπραττε το 1% της προίκας και των γαμήλιων δώρων.

Η οικογενειακή ζωή στο σπίτι απαιτούσε από την γυναίκα να ζει μακριά από τον άνδρα, σε διαφορετικά δωμάτια, κι ακόμα να γευματίζει χώρια. Φρόντιζε τα του σπιτιού, όπως και στην αρχαιότητα, και δούλευε στα χωράφια ή τις βιοτεχνίες, αν ανήκε σε φτωχή οικογένεια. Δεν κυκλοφορούσε μοναχή, δεν τύχαινε ιδιαίτερης μόρφωσης, εκτός από σπάνιες περιπτώσεις, και μπορούσε να μετάσχει μόνο σε εκκλησιαστικές τελετές και σε πανηγύρια. Υπήρχαν κάποιες, λίγες, που ασκούσαν το επάγγελμα της γιατρού, με γυναικεία πελατεία, και κάποιες άλλες, πολλές, που ασκούσαν την πορνεία και σύχναζαν στα «μιμαρεία» (λαϊκά θέατρα με μίμους, ταχυδακτυλουργούς, θαυματοποιούς και με παραστάσεις με σατιρικό και προκλητικό περιεχόμενο) και τα καπηλειά.

«Μιμαρεία» και καπηλειά αποτελούσαν την κύρια διασκέδαση των ανδρών κατώτερης ή μέσης οικονομικής επιφάνειας και θεωρούνταν κακόφημοι τόποι. Αν, για παράδειγμα, τύχαινε να συλληφθεί εκεί, ως θαμώνας, κάποιος μοναχός, η καθαίρεση ήταν η άμεση τιμωρία του.

Η ψυχαγωγία, άλλωστε, ήταν τρόπος ζωής στην βυζαντινή Αθήνα. Κι όσοι ούτε για καπηλειό διέθεταν χρήματα, διασκεδάζαν στον δρόμο, με τα κατορθώματα πιθήκων και αρκούδων που έσερναν αρκουδιάρηδες ή με σχοινοβάτες και κουκλοθέατρο, όπου πλήρωναν «ότι είχαν ευχαρίστηση».

Οι θρησκευτικές γιορτές και τα πανηγύρια πρόσφεραν νέες ευκαιρίες για διασκέδαση, σε φτωχούς και πλούσιους. Με τους εύπορους Αθηναίους να διασκεδάζουν και στα συμπόσια, όπου μετείχαν, με το αζημίωτο, και επαγγελματίες χορευτές. Οι χοροί άλλωστε ήταν αρκετά διαδεδομένη συνήθεια, με τους κατοίκους της Αθήνας να επιδίδονται σ' αυτούς είτε

όπως σήμερα στους δημοτικούς είτε ζευγαρωτά.

Γενικά, η κοινωνική ζωή στην βυζαντινή περίοδο αποτέλεσε εξέλιξη εκείνης στην αρχαιότητα αλλά σε χριστιανικό περιβάλλον, με τις βασικές «ειδωλολατρικές» συνήθειες να υιοθετούνται από την Εκκλησία και να προσαρμόζονται στο τυπικό της νέας θρησκείας. Κύρια προσθήκη υπήρξε η εμφάνιση του μοναχισμού με τα μοναστήρια στο Δαφνί και της Καισαριανής να δημιουργούνται στα τέλη του ΙΑ' αιώνα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

166. Ιστορία της Εκκλησίας των Αθηνών.

167. Βλ. κεφάλαιο 6, «η ανάπτυξη του Πειραιά».

168. Τινάνειος κήπος: Κήπος που δημιουργήθηκε από τον Γάλλο ναύαρχο, Τινάν, το 1854.

169. Φερδινάνδος Γρηγορόβιος, «Ιστορία της πόλεως των Αθηνών κατά τους μέσους αιώνας».

170. Μανιχαϊσμός: Η θρησκεία που δημιούργησε ο Πέρσης Μάνης το 241. Δίδασκε ότι «Ο κόσμος αποτελείται από δυο αντίπαλα βασίλεια: Του Σκοταδιού και του Φωτός. Η Γη ανήκει στο βασίλειο του Σκοταδιού με τον άνθρωπο να είναι δημιούργημα του Σατανά. Παρ' όλα αυτά, οι άγγελοι του Θεού του Φωτός, έβαλαν κρυφά μέσα στον άνθρωπο μερικά καλά στοιχεία, όπως το πνεύμα, την εξυπνάδα και τη λογική. Ακόμα και η γυναίκα έχει μερικές φωτεινές αναλαμπές, αν και είναι το αριστούργημα του Σατανά, ο πιο καλός του πράκτορας για να βάλει τον άνδρα σε πειρασμό. Αν ο άνθρωπος αρνηθεί τη σαρκική επαφή, την ειδωλολατρία και τη μαγεία κι αν κάνει ασκητική ζωή χορτοφαγίας και νηστείας, τότε τα φωτεινά σημεία που υπάρχουν μέσα του θα υπερισχύσουν των σατανικών ορμών και θα τον οδηγήσουν στη σωτηρία».

171. Άννα Κομνηνή, VI, 7.